

jes nap az Untold fesztivál dübörgésével. Sóhajtottam. Talán mégis jobb lett volna maradni arra a Porciunkulára is.

■ JEGYZETEK

2. Forrás: Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992)* <https://varga.adatbank.transindex.ro/?pg=3&action=felek&id=2349>
3. Padovai Sz. Antalnak Solosmaja, és Congregatiojának Regulái, és Bucsi, Csudatételének rövid summájában foglaltatott leírásával. Kolosvarott Anno 1747. 55–56, idézi Táncczos Vilmos: *Nyíss kaput, angyal!* Moldvai csángó népi imádságok. Archaikus szimbolizáció és élettér. Bp., 2001.
4. Lásd erről Táncczos Vilmos: *Egy Szent Antal apokrif ima és műfajkörnyezete*. Néprajzi Látóhatár 1996. 3-4. 141–150.
5. Lásd erről Szikszai Mária: *Történetek története. Képiség és narráció a magasművészet és a népi kultúra között, avagy a homo narrans esete Szent Antallal*. Mentor, Mvhely, 2005.
6. Erről lásd Szikszai Mária: *Letűnt világok antropológiája és a megismerhetetlen különös szépsége. Szociális kapcsolatháló és kulturális gyakorlat az írógép korszakában*. EME Kiadó, Kvár, 2020. Uő: *Levelek egy letűnt világból. A mindennapok dokumentálása a 20. század papíralapú kultúrájában*. I-II. EME Kiadó, Kvár, 2021. I-II.
7. Forrás Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992)* online: <https://varga.adatbank.transindex.ro/?pg=3&action=felek&id=2420>
8. Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Bp., 1994. 252.

IDŐ ÉS TUDATTALAN

Retroaktivitás és a tapasztalat implicit rendje

Az affektív identitás és a tapasztalat implicit rendje

■ A fenomenológia számára minden valóságsegység valójában értelemegység. Azaz a fenomenológia a világot nem dolgok vagy tények mechanikusan egybekapcsolódó halmazaként tekinti, hanem „szakadatlanul áramló és átalakuló értelemképződmények átfogó összefüggéseként”.¹ A kortárs fenomenológiában kirajzolódni látszik egy olyan elképzelés a szubjektivitásról, ami már nemcsak a pszichoanalízisre, hanem a kísérleti emlékezetkutatás eredményeire is reflektál. Természetesen az emlékezet és időbeliség önálló fenomenológiai problémákat képeznek már Husserlnél és a francia fenomenológiában általában. A közelmúltban népszerűvé vált *affektív identitás és affektív tudattalan* terminusok a velünk élő múlt jelenre gyakorolt hatását jelölik.² A múlt nem pusztán az akaratlagos visszaemlékezés révén idézhető fel, hanem diszpozíciókban, habitusokban, viselkedési mintákban is megnyilvánul. Ebben a tekintetben az ún. *testemlékezet* fogalma egyesíti a velünk élő múlt különös sajátosságait.

A kortárs fenomenológia a trauma pszichoanalitikus és az emlékezetkutatások kognitív pszichológiai modelljei iránt is érdeklődni kezdett. Ullmann Tamás például úgy fogalmaz, hogy „mindnyájan traumatikus szubjektumok vagyunk, életünk ugyanis passzívan elszenvedett események láncolata”.³ Anastasia Kozyreva szerint bizonyos emlékek örökre meghatározzák a személyiséget, más életesemények pedig képességekben és habitusokban rögzülnek.⁴ Merleau-Ponty filozófiája és az implicit emlékezet problémája jelentős

hatást gyakorolt a testemlékezet és affektív identitás koncepcióira. Daniel Schacter definíciója értelmében abban az esetben beszélünk implicit emlékezetéről, amikor a múlt úgy befolyásolja a cselekvésünket, hogy észre sem vesszük. Felidézhetünk egy múltbéli tapasztalatot anélkül, hogy tudatában lennénk a visszaemlékezésnek. Schacter szerint az implicit emlékezetnek nem sok köze van a freudi tudattalanhoz, inkább Bergson filozófiájával harmonizál. Bergson úgy gondolta, hogy a múlt részben tudatos és részben tudattalan formában (szokásokban) él tovább.⁵

Thomas Fuchs vezette be az implicit testemlékezet koncepcióját a kortárs fenomenológiai pszichiátriában. Fontos megjegyezni, hogy a testemlékezet nem reprezentálható tudásra, hanem inkább procedurális rendszerekre utal. A procedurális tudás elsajátítása, azaz elemi tapasztalatok szintézise alkotja a testemlékezet alapját. Fuchs visszatérő példái a gépírás és a vezetés képességei. Ez az emlékezet nagyon különbözik az önéletrajzi emlékezettől, hiszen az egyén képességeit, habitusait, diszpozícióit jelöli, amelyek automatikusan aktiválódhatnak tudatos szándék nélkül. A testemlékezet a megélt test (*Leib*) médiumán keresztül artikulálódó korábban átélt múlt.⁶ Fuchs a testemlékezet több formáját különbözteti meg, többek között a *procedurális*, a *traumatikus*, valamint a *személyközi* emlékezetet. Fuchs szerint az explicit önéletrajzi emlékezet *a múltat elmúltként jeleníti meg*, míg ezzel szemben a testemlékezet *a valóságosan átélt múltat hozza vissza a jelenbe*. A testemlékezet nem reprezentálja a múltat, hanem inkább megcselekvéseken (enactment) keresztül ismétli a jelenben. Az implicit testemlékezet nem az elfojtás révén kialakuló tudattalanra utal. A felbukkanó testérzetek és cselekvések kaput nyithatnak az explicit emlékezet számára is, azaz reprezentálhatóvá válnak, de a felélesztett múlt gyakran úgy jelenik meg, mintha jelenbeli történés lenne.⁷

Kozyreva szerint a kognitív pszichológia kísérleti körülmények között vizsgálja az implicit emlékezet aspektusait, és megpróbálja feltérképezni az emlékezeti rendszerek közötti viszonyokat. Az implicit emlékezet nem csupán az amnéziás alanyok tanulási készsége miatt érdekfeszítő, hanem működése összefügg az affektusok és érzések aktivitásával, tehát fontos szerepe lehet az affektív identitás kialakításában is. A fenomenológia megvizsgálhatja az emlékek keletkezésének affektív és időbeli sajátosságait, az implicit és explicit emlékezet közötti homályos zónát, ahol múltbéli értelemalakzatok ujjászületnek a jelen függvényében.⁸ Ullmann szerint a tudattalant nem pusztán elfojtott képzetek tárházaként gondolhatjuk el, hanem egy „előzetesen sematizált affektív szféraként” is, amely egyfajta láthatatlan horizontként előrajzolja személyközi reakciónkat.⁹ Fuchs fejlődépszichológiai szempontból hasonlóan vélekedik, amikor a *testközi* emlékezetéről beszél a testemlékezet átfogó kategóriáján belül. Az utánzásra épülő azonosulás és tükrözés már kétéves kortól kezdetét veszi, és felnőttkorban is tovább működik. Nem csupán társadalmi szerepeket sajátítunk el, hanem attitűdöket, gesztusokat, és testtartásokat is átveszünk másoktól. Mindezek közreműködnek az identitás affektív-interaktív sémáinak felépítésében.¹⁰ A testemlékezet és affektivitás körül kibontakozó legújabb diskurzusok a fenomenológiai tudattalan új megközelítéséhez vezettek. A fordulat lényege, hogy a kutatások egyre inkább a tudat háta mögött zajló nem reprezentálható folyamatokra összpontosultak.¹¹ A következőkben vizsgáljuk meg e fordulat további következményeit.

■ Freud számára kulcskérdés volt, hogy az ösztönök és az elfojtott affektusok hogyan válnak reprezentációvá (ösztönreprezentánssá). Rudolf Bernet arra keresett választ, hogy vajon hogyan tud a tudat megjeleníteni valamilyen tudattalan tartalmat anélkül, hogy azt beépítené a tudatos jelenbe, vagy alárendelné a jelennek.¹² A tudattalan szorongásként jelenik meg, ami nem más, mint egy affektív reakció egy eredendő kiszolgáltatottság tapasztalatára. De mivel a tudat a költői fantáziához hasonlítható szimbolikus önábrázolásra képes ezért reprezentálni tudja a traumatikus affektusokat. A fantázia és az álom (melyek az ún. reprodukív tudat¹³ megnyilvánulási formái) képi/szimbolikus formába alakítják át az ösztönrezdüléseket. Bernet a freudi elsődleges folyamat mechanizmusait (a sűrítést, eltolást, képi ábrázolást) a tudat emlékeze- ti- és fantáziarendszereire vezeti vissza, és amellet érvel, hogy az eltolás és sűrítés folyamatait már Husserl is felfedezte.¹⁴ Bernet megkerüli az elfojtás és a cenzúra freudi dilemmáit, továbbá a tudat és tudattalan ellentétét az *énhasadás* jelenségével magyarázza: a tudat rendelkezik azzal a speciális képességgel, hogy a valós és az imaginárius világban is otthonosan mozog, azaz megteremti ezek harmonikus együttlétezését. Ezzel a lépéssel még az öröme- ly és valóságelv közötti kibékíthetetlen ellentét is veszít erejéből. Bernet harmo- nizáló értelemzésében nem beszélhetünk tiszta észlelésről. Az észlelés meg- tisztítja ugyan a tapasztalatot a fantázia és az emlékezet szennyeződéseitől, de nincs teljesen tiszta észlelt tárgy vagy tökéletesen rekonstruált emlékkép sem. Az észlelés, fantázia és emlékezet intencionális aktusainak összjátéka hozza létre a tapasztalat tárgyát. Bernet úgy határozza meg az emlékezetet, mint amiben képtelenek vagyunk felidézni az eredeti élmény benyomásszerű ele- venségét; az emlékkép pusztán a tudat módosulása révén előállított virtuális jelenlét, valami távol levő látszólagos megjelenítése. Pintér Judit Nóra megfo- galmazásával élve a tudattalan és tudatos folyamatok összefolynak és össze- keverednek az észlelésben és az emlékezésben is. A vágy beszívárog az észle- lésbe és az emlékezetbe is. Azaz arra is emlékszem, amire vágyom, vagy azt is látom, amire vágyom – állítja Pintér.¹⁵

A fent említett testemlékezet és affektív tudattalan koncepciói viszont ar- ra világítanak rá, hogy nem minden tudattalan funkció magyarázható meg a (reprodukív) tudat megjelenítő képességeivel. A testemlékezet megnyívá- nulási formái olyan affektív ébresztéseknek is felfoghatók, ahol egy múltbéli szituáció vagy tárgy emléke szinte félretolja vagy felülírja az észlelés aktuális elevenségét. Fuchs a poszttraumás stressz zavar kapcsán azt írja, hogy a test újraaktiválja a traumát a jelenben. A kínzást átélt személyek fájdalmai ugyan- abban a testrészen bukkannak fel, ami kínzásnak volt alávetve: a test úgy vi- selkedik, mintha újrajátszódna a traumatikus esemény. Az áldozat a fájdalom, szorongás és terror affekcióit éli át újra és újra, melyeket töredékes vizuális élmények is kísérnek.¹⁶ Ha a trauma utóhatásait vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a tudat megjelenítő képességei korlátozottak lehetnek, vagy éppen teljes kudarcot vallanak.

Az affektív tudattalan és a meglevenedett múlt

■ A tudattalan nem reprezentációra épülő megközelítését képviselte már Merleau-Ponty is, aki a testi habitusok vizsgálatával megelőlegezte a testem- lékezet paradigmáját. Merleau-Ponty számára a tudat nem önmagába záródott

énszféra, hanem világra és személyközi viszonyokra nyitott transzcendencia (kivetülés). Egy elfojtott trauma nem elfojtott képzetként él tovább a tudattalanban, hanem holisztikusan jelenik meg a „létezés stílusában”.¹⁷ A tudattalan nem redukálható a reproduktív visszaemlékezés vagy a fantázia illékony reprezentációira, hanem inkább a jelenbe tolazkodó *megtestesült múltként* értelmezhető.

A testemlékezet közvetítésével jelenbe ékelődő múlt szorosan kapcsolódik az affektivitás fenomenológiájához. Husserl esetében nincs szakadás a tudat és tudattalan között, ezek a fogalmak pusztán az affektivitás különböző szintjére utalnak. Itt azonban fontos kiemelni, hogy Husserl nem mélylélektani értelemben használja a tudattalan fogalmát. Ami számára tudattalan, az inkább csak a tudat peremterülete, egyfajta tudatküszöb alatti szint, ami ugyan afficiálja (ingerli) a tudatot, de nem fordul felé koncentrált figyelem. A husserli affektivitás-fogalom ezért közelebb áll a figyelem mozgásához, és távolabb áll a freudi ösztönkésztetésektől. (Ugyanakkor a kései Husserl számára is jelentős kérdés az ösztönök és hajtóerők tudatos figyelmet befolyásoló hatása.) Az affektivitás szintjeinek elkülönítése a genetikus fenomenológiai vizsgálódások eredménye, mely többek közt a passzív szintézisekre vonatkozó előadásokban érhető tetten.¹⁸ A tudattalan egyrészt az affektivitástól mentes háttérzóna, másrészt pedig az affektív konfliktusok révén elfedett affekciók szintje is. Ha egy forgalmas kereszteződésben sziréna hangját halljuk, akkor az hirtelen háttérbe szorít minden más észlelt tárgyat. Vagy egy husserli példával élve, egy beszélgetés közben hirtelen felbukkan egy tó emlékképe, ahol egy korábbi konferencia zajlott.¹⁹ Folyamatosan keletkeznek affektív ébresztések az eleven jelenben, vagy éppen a távoli múlt elevenedik meg egy asszociációs folyamatnak köszönhetően. Az eleven jelen egyfajta affektív domborzattal rendelkezik, bizonyos ingerek vonzzák, mások pedig taszítják a tudatos figyelmet. Az affektív erő közreműködésének köszönhetjük, hogy észlelt tárgyak kiemelkednek a háttérből. Az affekció asszociációs törvényeknek is engedelmeskedik, mint például a hasonlóság és a kontraszt. Az affektivitásnak nem pusztán az alakészlelésben és értelemdadásban van kulcsszerepe, hanem összeköttetést létesít a távoli múlttal is.²⁰ Retroaktív ébresztések révén a múlt képes visszaáramlani a jelenbe. Nemcsak arról van szó, hogy lelki szemeink előtt megjelenik egy múltbéli emlék, hanem inkább arról, hogy a jelenben szerzett tudás vagy az éppen aktuális érdekek és érzelmek hatására a múlt másképpen jelenik meg, szinte egy új múlt keletkezik.²¹ A fenomenológiai vizsgálódások a múlt különböző megnyilvánulási formáira fektetnek hangsúlyt.

Az uralhatatlan múlt

■ A múlt retroaktív ébresztésének különös sajátossága, hogy felfigyelhetünk a múlt reprodukciójának bizonytalanságaira. A retroaktivitás alapjaiban forgatja fel a visszaemlékezésről szőtt mindennapi intuícióinkat. Tengelyi László a retroaktivitás kapcsán a múlt „elvi uralhatatlanságáról” és egy énhasadásról ír a jelenbeli és a múltbéli én között.²² Nem pusztán a jövő a lehetőségek nyitott horizontja, melyet az előre vetülő elvárásaink sematizálnak, hanem a múltbéli tapasztalataink is állandó „szuperpozícióban” vannak. Az öntudat a nyitott jövő kiszámíthatatlanságának és a múlt bizonytalanságának metszéspontjában találja magát. A múlt affektív-retroaktív ébresztése azonban nem az öntudat vagy az én széttöredezéséhez vezet. A múltban felfedezett, eddig észre

nem vett értelemezdemények kifejezetten élénkítően hatnak a tudatra, és új lehetőségeket nyithatnak a jelenben és a jövőben.²³ A retroaktivitás révén belátásokat nyerhetünk a változás rejtett folyamatába²⁴ és általában a diakronikus identitás rejtélyébe. Bár a retroaktivitás bizonyos tudattartalmakon fejt ki hatását, de nyomon követhetjük benne azt a sajátos énhasadást is, amelyet Husserl már a visszaemlékezéssel kapcsolatban is kifejtett. A múlt retroaktív ébresztésének szerves része lehet a múltbéli én is, aki más színben tűnik fel.

A retroaktív ébresztésben nem pusztán az affektív tudattalan önkéntelen rezdüléseit, a múltbéli emlékek spontán felbukkanását figyelhetjük meg, hanem a történetmesélésnek is komoly szerepe lehet. Peter Goldie az utóbbi aspektusra fekteti a hangsúlyt. Goldie példájával élve: egy munkahelyi partin az asztalon táncolok, és másnap kijózanodva nagyon szégyellem magam, és szinte megvetem a tegnapi éneket. Egy ilyen narratívában az én elidegenedik korábbi önmagától az események (utólagos) érzelmi és etikai kiértékelésének következtében.²⁵ Amint fentebb láttuk, Kozyreva szerint a retroaktív ébresztések segítségével az implicit emlékek explicitté válásának folyamatába is betekinthetünk. Könnyen elképzelhető a retroaktivitás egy olyan formája, ahol a múltbéli esemény visszanyeri affektív erejét, azonban nem éri el a szemléleti megjelenítés szintjét. Sőt Kozyreva szerint minden reproduktív visszaemlékezés affektív ébresztéssel veszi kezdetét.²⁶ A retroaktivitás a reproduktív visszaemlékezés motivációs bázisaként vagy motorjaként funkcionálhat, ahogy azt a testemlékezettel kapcsolatban is láthattuk. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a retroaktív ébresztések az affektivitás és történetmesélés közötti spektrumon helyezhetők el. A retroaktív ébresztések bizonyos formái affektív tendenciákként veszik kezdetüket, míg mások pedig kognitív és narratív kiértékeléseknek tekinthetők. Természetesen akkor járunk el igazán fenomenologikusan, ha nem tagadjuk a retroaktív ébresztés egyéni jellegét és sokrétűségét. Az affektív és kognitív motivációs bázisok pusztán a retroaktivitás tipizálásához nyújtanak segítséget.

Egy új esemény vagy értelmezés hatására a múltat természetesen a reproduktív visszaemlékezés révén is újrasemmatizálhatjuk. A pszichoanalízis és a fenomenológia egyaránt felismeri, hogy a „jelen folyamatosan visszahat a múlt-ra, átírja, formálja, megalkotja”.²⁷ A visszaható vagy retroaktív trauma Freud korai traumafelfogásának egyik érdekesítő pontja. Pintér kiemeli, hogy a visszaható trauma sajátossága, hogy olyan elemekből áll, amelyek önmagukban nem feltétlenül traumatizáló hatásúak. A retroaktív trauma esetén egy emléknym felidézése történik, Freud itt kisgyermekkori csábításokról beszél, amely utólag a serdülést követően válik traumatikussá asszociációs folyamatoknak köszönhetően.²⁸ A retroaktív trauma problémája nemcsak a *Tanulmányok a hisztériáról* és a *Farkasember*-esettanulmányban dominál, hanem már Freud korai írásában (a *Tervezetben*) található Emma-esettanulmányban is kulcsszerepet játszott.²⁹

Freud visszaható traumakoncepciója fenomenológiai relevanciával bír, ugyanakkor fontos látnunk, hogy a husserli értelemben vett retroaktivitás egy általánosabb jelenség, és nem az elfojtott visszatérését, hanem inkább a tudatműködés háttérben zajló retrográd mozgást jelöli. Ugyanakkor a retroaktivitás fenoménjében is fellelhetünk akarattalan, a tudatos reflexiót megelőző mechanizmusokat: ha egy váratlan (akár traumatikus) eseménnyel találkozunk, akkor annak hatására a korábbi kellemes emlékek akár szorongáskeltő ele-

mekké is válhatnak. Súlyos csalódásélmények és egzisztenciális krízisek hatására az identitás bázisát képző emlékek más színben tűnhetnek fel. Az öröm és kín sematizmusának köszönhetően a retroaktivitás nem pusztán átszínezi vagy beárnyékolja a múltat, hanem akár egy új leülepedett réteget is létrehozhat a (szedimentum-rendszerként értett) tudattalanban, ami megmásítja vagy egyenesen felülírja a korábbi emléknymokat. Egy olyan tudattalan képe rajzolódik ki, ami a leülepedett emlékek és értelemalakzatok palimpszesztikus struktúrájára épül.³⁰

Retroaktivitás és betolakodó traumatikus múlt

■ Az uralhatatlan múlt különös sajátossága, hogy egyrészt a jelen függvényében következnek be változások a múltban, másrészt pedig az affektív-retroaktív ébresztés fenoménje azt sugallja, hogy az affektív tudattalamból spontán módon is felbukkanhatnak emlékek akár testi érzetek közvetítésén keresztül. A testemlékezet koncepciója azonban nem feltétlenül csak egy olyan affektív tudattalan képét tárja elénk, ahol az affektív erők versengése közben akár véletlenszerűen is előbukkanhatnak emlékek, hanem a múlt állandó, implicit jelenlétét is sugallja. Fuchs szerint viselkedési és testi diszpozícióink, reaktív mintáink a múlt implicit-affektív jelenlétére utalnak, az identitás magját a szokásainkban, habitusainkban velünk élő múlt képezi.³¹ A demenciában és annak Alzheimer-típusában szenvedő páciensek egy része képes megőrizni érzelmi attitűdjét bizonyos személyekkel és eseményekkel kapcsolatban. Nem pusztán képességek, hanem érzelmi diszpozíciók is fennmaradnak az implicit emlékezetben a megtörtént események emlékeinek előhívása nélkül is. A traumatikus élmények egy életre meghatározhatják a bizalomvesztés vagy a szorongás attitűdjeit.³² A következőben olyan fenomenológiai megközelítéseket vizsgálok meg, amelyek alapján a poszttraumás stressz zavarban (PTSD) tapasztalható intruzív emlékeket a retroaktív ébresztés sajátos formájának tekinthetjük.³³

A PTSD mint diagnosztikai kategória a DSM III-ban jelent meg először, és napjainkban is heves viták tárgyát képezi, hogy egyáltalán érvényes klinikai entitásnak tekinthető-e. Pintér definíciója értelmében a traumatikus pillanat abnormális emlékezeti kódolással rögzül, és éber állapotban bevilanásként, alvás közben pedig traumás rémálomként törhet be a tudatba. Ez a traumás emlékezet nem rendelkezik kontextussal, és nem változtatható elbeszélhető történetté sem. Jelenlegi kutatások szerint úgy tűnik, hogy a kisgyerekekre jellemző vizuális, újrajátszó „cselekvő memória” aktiválódása állhat a jelenség hátterében.³⁴ A PTSD-ben szenvedő veteránok újraélik a traumatikus eseményeket, de ezek a visszapergetések, bevilanások a fantázia és a valóság különös keverékét alkotják. Schacter jobban szimpatizál a „látomás” terminussal, hiszen a szóban forgó élmények gyakran a valóban megtörtént események és a legrosszabb félelmek kombinációi lehetnek.³⁵ Számos kutatás figyelmeztet az intruzív emlékekben megfigyelhető rekonstruktív és konstruktív elemekre. Szorongásokat tükröző fantáziák és emlékek különös keverékei jelenhetnek meg. Például egy háborús veterán visszatérő álmában agyonlőtt egy embert, akinek holtteste állandóan megelevenedett. További kérdéseket vethet fel, hogy még a leghitelesebbnek tűnő traumatikus visszapergetések (flashback) is hajlamosak szétforgácsolódni.³⁶ A háborús veteránok tudatát elárasztják az emlékek, szinte hallják a régi háborús események hangjait, és olyan fizikai, ér-

zelmi reakciókat mutatnak fel, amelyek a traumatikus eseményeket tükrözik. A veterán hallja a gépfegyverek ropogását, a katonák üvöltését, vagy éppen fedezékbe rohan egy fal mögé. Az ilyen extrém cselekvési tünetek nem minden PTSD-páciensre jellemzőek, gyakoribb közös vonás inkább a múltbéli esemény visszaáramlása a jelenbe, melynek következtében rémálmok vagy erőteljes affektív zavarok keletkeznek.³⁷

Mary Jeanne Larrabee szerint az ilyen jellegű traumatikus emlékek nem értelmezhetők az emlékezet vizuális és narratív elméletei segítségével; hiszen itt bizonyos esetekben szinte szó szerint a traumatikus esemény újjászületéséről és átéléséről beszélhetünk. A felbukkanó emlék a tudat *múltbéli és jelenbéli* intencionális állapota ugyanabban az időpillanatban.³⁸ Továbbá Larrabee megállapítja, hogy a felszínre törő traumatikus emlék nem pusztán affektív és viselkedési zavarokat okoz, hanem szinte maga alá gyűrni a tehetetlen ént. A traumatikus emlék előrevetül (*flashes forward*) a múltból, és lehengerlő affektív intenzitása révén beépül az eleven jelenbe. Az intruzív traumatikus emlék egy nem lineáris temporalizáció lehetőségét veti fel, ami radikálisan megszakíthatja a retencionális lefutás monotoniját (a jelen pillanat múltba süllyedését).³⁹

Matthew Yaw, az Irakban szolgált veterán saját élményeit is felhasználva az újraélés szempontjából vizsgálja a traumaemlékeket. Yaw egyetért Larrabee-vel abban, hogy az intruzív emlék váratlanul tör be a jelenbe, és azt a hatást kelti, mintha a traumatikus élmény éppen most zajlana le. Yaw szerint nem kifejezetten arról van szó, hogy a szenvedő alany egy kulcsinger közvetítésével visszaemlékezne a múltbéli traumatikus eseményre, hanem inkább arról, hogy a korábban átélt rettegés és erőszak az itt és most-ban tapasztalható. Amikor Yaw az utcán megpillantott egy kátyút, az nemcsak felidézte egy időzített bomba robbanásának emlékét, hanem szinte (újra) maga előtt látta az elhelyezett időzített bombát a jelenben. Tehát nem pusztán hasonlóságon alapuló asszociációról van szó, nemcsak egy korábbi esemény előhívása zajlik, hanem egy alapvetően ismerős és megszokott látvány extrém védekező mechanizmusokat és egyéb pszichológiai reakciókat vált ki. A korábban megélt traumatikus esemény látszólagos jelenidejűsége nagymértékben az affektív megrázkódtatás tudatba törésének köszönhető. A kátyú mint a félelmet kiváltó értelemalakzat a múlt és jelen között ingadozó, integrálhatatlan esemény reprezentációjává válik.⁴⁰

Larrabee szerint megcselekvések (*acting-out*) és a szomatizáció hátterében passzív-asszociatív folyamatok állhatnak; egy jelenlegi élmény pre-reflexív módon újraaktiválhatja a múltat teljes affektív intenzitásával egyetemben. Klinikai szempontból arról van szó, hogy egy trigger hatására a traumatikus eseményt kísérő eredeti érzések és vizuális benyomások is visszatérhetnek tudatos kontroll nélkül. Larrabee és Yaw fejtegetéseit követve láthatjuk, hogy itt egyfajta *traumatikus retroaktív ébresztés* zajlik, ami látszólag teljes eleveniségében rekonstruálja a múltat. A retroaktivitás jelentősége nem pusztán abban áll, hogy – husserli metaforával élve – az affektív erő visszasugárzik a múltba, és felébreszti a traumatikus emléket, hanem a korábbi tapasztalatok átértelmezése (akár a terápiás átdolgozás értelmében) is lényeges szempont. Goldie korábban említett példájában egy tudatos-narratív retroaktivitás keretében a múlt átértelmezéséről és átértékeléséről van szó, amelynek szerves részét képezi az érzelmi kiértékelés is. Az intruzív emlékek

kapcsán pedig talán beszélhetünk traumatikus retroaktív ébresztésről is, amelyben a múlt beékelődik az eleven jelenbe, vagy éppen felül is írja azt abban az értelemben, hogy az élményt átélő alany számára az alapvető temporális fázisok (múlt-jelen-jövő) teljesen háttérbe húzódnak, és az újraélesztett szituáció sajátos „időn kívülsége” uralja a szubjektumot.

Klinikai szempontból természetesen bonyolult folyamatról van szó. Hunt felhívja a figyelmet, hogy gyakran olyan erőteljes félelmi és szorongásos reakciók kísérhetik a traumatikus emlékeket, amelyek miatt képtelenség a traumatikus információ feldolgozása.⁴¹ Fenomenológiai szempontból a tudatba törő emléknymok az retroaktív ébresztés traumatikus formájaként definiálhatók. A nem integrált benyomás mintha újjászületne a jelenben a tudat túlérzékenységének köszönhetően. A PTSD-ben felbukkanó, nehezen definiálható traumatikus élmény egyesíti magában a velünk élő implicit múlt és az értelmezésért kiáltó uralhatatlan múlt sajátosságait is. Egyrészt a traumatikus élmény visszatérhet a különféle triggererek és asszociációk közvetítésével, mint ha állandó készenlétbe helyezkedett volna a tudat peremterületén. Másrészt az intruzív emlékek még nem épültek be az önéletrajzi emlékek sorozatába, és ezért átdolgozást, értelmezést követelnek. Az intruzív emlékek fenomenológiája alátámasztja Pintér megállapítását, mely szerint a trauma fordított időszerkezettel rendelkezik: egy olyan jelent képez, ami sohasem lesz múlt.⁴²

Zárszó

■ Az affektív identitás fenomenológiai koncepciója egy olyan fenomenológiai tudattalan képét vázolja fel, ami az implicit emlékezettel kapcsolatos kutatásokra és kísérletekre is reflektál. A tudat működése korántsem méríthető ki az észlelés vagy az időtudat vizsgálatával. Husserl genetikus fenomenológiai fordulatából következik, hogy a háttérben zajló affektív-asszociatív folyamatok miatt a tudatműködés előzetesen sematizált és kondicionált folyamat, továbbá a tudat egy rendkívül széles körű horizontális struktúrával is rendelkezik, amelybe beleértendő a még nem integrált, félresodort értelemképződmények és az élettörténet traumatikus eseményei is. Kirajzolódni látszik egy olyan affektív tudattalan képe, amely folyamatosan hatást gyakorolhat az eleven jelenre, és az implicit (tudatküszöb alatti) nem reprezentált elemek tudatosítását is lehetővé teszi. Az affektív tudattalan a retroaktív ébresztések és értelmezések altalaja, amely egyrészt saját spontaneitással, önszerveződéssel bír, másrészt pedig megelevenedik és reprezentációra tesz szert bizonyos kulcsingereknek vagy éppen tudástöbbletnek köszönhetően. Az affektív identitás olyan formájára is gondolhatunk ebben a kontextusban, amely a tudat átlátszatlan, vakfoltokkal tarkított homályos háttérére épül, és nagyon könnyen a széttöredezés, inkoherencia áldozata lehet. A fent említett uralhatatlan és az aktualizált (traumatikus) múlt nem egy passzív és affektív erejétől megfosztott tudattalanra utal, hanem inkább egy potenciálisan rendelkezésünkre álló lehetőség-horizontot jelképez.

Horváth Lajos

■ JEGYZETEK

1. Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*. Atlantisz, Bp., 2007. 17.

2. Az affektivitás rendkívül sokrétű fogalom. Pszichológiai értelemben az affektusok preszimbolikus képződmények, melyek később a szocializáció révén érzelmekké (pl. undor, meglepetés, kíváncsiság stb.) fejlődnek. Vö. Boros Gábor – Szalai Judit (szerk.): *Az érzelmek filozófiája: Szisztematikus-törté-*

- neti tanulmányok. L'Harmattan, Bp., 2011. 22. Amint később látni fogjuk Husserlnél az affektivitásnak kulcsszerepe van az intencionális viszonyulás (tárgyra irányulás) modulációjában.
3. Ullmann Tamás: *A narratív, a traumatikus és az affektív szubjektivitás*. In: Bujalos István – Tóth Máté – Valastyán Tamás (szerk.): *Az identitás alakzatai*. Kalligram, Bp., 2015. 21–37.
4. Anastasia Kozyreva: *Phenomenology of Affective Subjectivity*. Universitätsbibliothek, Heidelberg, 2017. 195.
5. Daniel L. Schacter: *Emlékeink nyomában*. Háttér Kiadó, Bp., 1998. 225, 230.
6. Thomas Fuchs: *Time, the Body, and the Other in Phenomenology and Psychopathology*. In: Christian Tewes – Giovanni Stanghellini (szerk.): *Time and Body. Phenomenological and Psychopathological Approaches*. CUP, Cambridge. 2020. 12–40.
7. Thomas Fuchs: *The Phenomenology of Body Memory*. In: Sabine C. Koch – Thomas Fuchs – Michela Summa – Cornelia Müller (ed.): *Body Memory, Metaphor and Movement*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2012. 9–22.
8. Anastasia Kozyreva: i. m. 177, 183.
9. Ullmann Tamás: *A narratív, a traumatikus és az affektív szubjektivitás*. 33–35.
10. Thomas Fuchs: *The Phenomenology of Body Memory*. 15–16.
11. Talán túlzásnak tűnhet itt fordulatról beszélni, hiszen a fenomenológián és a pszichoanalízisen belül is jelentős szerepet játszik az affektivitás és emlékezet közötti kapcsolat elemzése. A fordulat jelen kontextusban csupán azokra a tendenciákra értendő, amelyek kifejezetten az implicit emlékezet fenomenológiai következményeit próbálják feltárni.
12. Rudolf Bernet: *Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál*. (Ford. Ullmann Tamás) Imago Budapest 2012. 3. sz. 3–24. (A továbbiakban Rudolf Bernet: *Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál*.) A reprezentálhatatlan affektusok és ösztönök reprezentációjával kapcsolatban lásd még Rudolf Bernet: *The Unconscious between Representation and Drive: Freud, Husserl, and Schopenhauer*. In: John J. Drummond – James G. Hart (eds.): *The Truthful and the Good: Essays in Honor of Robert Sokolowski*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. 1996. 81–96. és Rudolf Bernet: *Force, Drive, Desire: A Philosophy of Psychoanalysis*. (Trans. Sarah Allen). Northwestern University Press, Evanston, 2020.
13. A reproductív visszaemlékezés a reproductív tudat egyik alapvető megnyilvánulási formája. Ennek lényege, hogy a visszaemlékezés a múltat múltként jeleníti meg. Tehát a belső tudatban, az élmények áramában, a visszaemlékezés aktusa felidézi egy korábbi észleleti aktus tartalmát anélkül, hogy a kettő összeolvadna érzéksalódat vagy akár teljes hallucinációt okozva. Vö. Rudolf Bernet: *Force, Drive, Desire: A Philosophy of Psychoanalysis*. 86.
14. Rudolf Bernet: *Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál*. 21.
15. Pintér Judit Nóra: *A nem múlt jelen. Trauma és nosztalgia*. L'Harmattan, Bp., 2014. 22.
16. Thomas Fuchs: *Time, the Body, and the Other in Phenomenology and Psychopathology*. 28.
17. Maurice-Merleau Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*. L'Harmattan, Bp., 2012.
18. Edmund Husserl: *Analyses Concerning Passive and Active Synthesis: Lectures on Transcendental Logic*. (Trans. Anthony J. Steinbock) Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 2001.
19. Uo. 122.
20. Anastasia Kozyreva: i. m. 119.
21. Ullmann Tamás: *A változás tapasztalata*. Aspecto 2008. 1. sz. 77–98.
22. Tengelyi László: i. m. 193–194.
23. Tengelyi a tudatküszöböt el nem érő homályos emléknymokról ír, amelyek mégis a visszaemlékezés szerves hátterét képezhetik, és akár az élettörténet új fordulatához (sorseseeményhez) is elvezethetnek: „A félretolt, de hatásuktól meg nem fosztott emléknymok egyben valami másnak is bizonyulnak: valami új, váratlanul fellépő esemény előjeleinek. Megnyitják az utat olyasvalaminek a megjelenése előtt, amire nem számítottunk, amit nem láttunk előre.” Tengelyi László: i. m. 309.
24. Ullmann Tamás: *A változás tapasztalata*.
25. Peter Goldie: *The Mess Inside: Narrative, Emotion, and the Mind*. OUP, Oxford, 2012. 48–49.
26. Anastasia Kozyreva: i. m. 189.
27. Pintér Judit Nóra: i. m. 29. Az emlékezet rekonstruktív működésére jó példát szolgál a pszichoanalízisben kialakult vita a hamis emlékek és a szubjektív igazság kapcsán, valamint Freud visszaható trauma koncepciója is. Lásd uo.
28. Pintér Judit Nóra: 37–38.
29. Sigmund Freud: *Project for a scientific psychology*. In: James Strachey (ed. & trans.): *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. I. London, The Hogarth Press. 1895/1966. 295–398; Sigmund Freud: *Katharina / Elisabeth von R. – Esetleírások Breuer-Freud: Tanulmányok a hisztériáról c. kötetéből (SF12)*. Animula, Bp., 1895/2011; Sigmund Freud: *A Farkasember (SF1)*. Animula, Bp., 1918/2011; Freud traumelméletének változásairól lásd: Szummer Csaba: *Freud, avagy a modernitás mítosza*. L'Harmattan, Bp., 2014; Uő: *Trauma, álom és vizionárius képzelet – spontán értelemképződés módosult tudatállapotokban*. Kézirat, 2021. 56.
30. A leülepedett rétegekként értett fenomenológiai tudattalan a kortárs Husserl-kutatás egyik fontos tárgya. Itt csupán annyit érdemes megjegyezni, hogy a retroaktív ébresztés és a reproductív visszaemlékezés is ebből meríti anyagát. Nyitott kérdés, hogy vajon mi mindent „száműzhetünk” ebbe a szedumentum-rendszerbe. Nem tudatosított érzéki tartalmak, elvárások (protenciók), sőt, amint azt Marosán kiemeli, igen bonyolult értelemalakzatok is asszociációs kapcsolatot képezhetnek a tudat felszíne alatt. Vö. Marosán Bence Péter: *Kontextus és fenomén. II Az igazság problémája az időtudat és a keletkezés husserli filozófiájában*. L'Harmattan, Bp., 2020. 110.
31. Thomas Fuchs: *Self across Time: the Diachronic Unity of Bodily Existence*. Phenomenology and the Cognitive Sciences 2017. 2. sz. 291–315.

32. Anastasia Kozyreva: i. m. 181. Kozyreva fenti megállapítását érdekes módon alátámasztják a modern neuropszichoanalízis eredményei, melyek ezen folyamatok agyi korrelatúmát az érzelmi szabályozásért felelős amygdalában lokalizálják, illetve a spontán vagy az analitikus terápiában megjelenő traumatikus affektív reaktivációkat az amygdala és hippocampus kommunikációjának zavarában vélik felfedezni. Traumatikus epizódok képesek drasztikus méretbeli csökkenést okozni az emlékezeti folyamatok feldolgozásáért/integrációjáért felelős hippocampus területén; ezt tartják jelenleg pl. a PTSD tüneteinek neurobiológiai alapkövének. Lásd Tamara Fischmann – Michael O. Ross – Marianne Leuzinger-Bohleber: *Trauma, dream, and psychic change in psychoanalyses: a dialog between psychoanalysis and the neurosciences*. Frontiers in Human Neuroscience 2013. 7. sz. 877.
33. A spontán felbukkanó, akaratlan emlékek tekinthetők a múlt jelenbe törésének nem patológikus megnyilvánulásainak. Szabó Zsigmond Merleau-Ponty kései jegyzeteiben fedezi fel a tudat retrográd/retroaktív mozgásának jelenlétét, és az asszociációs hálózat, amelyen keresztül lezajlónak a retroaktív ébresztés különböző formái, tartalmazhatja az álom és a tesztapasztalat elemeit is. Vö. Szabó Zsigmond: *A keletkezés ontológiája – A végtelen fenomenológiája*. L'Harmattan, Bp., 2005. 74–75.
34. Pintér Judit Nóra: i. m. 41.
35. Daniel L. Schacter: i. m. 284–285.
36. Uo. 207.
37. A páciensek újraélhetik a traumatikus élményt, miközben úgy hiszik, hogy egy másik helyen és időben vannak, és az élmény éppen megtörténik. A poszttraumás tartalom igen összetett perceptuális és szomatoszensoros hallucinációs tünetekben jelenhet meg. A traumatikus intruzív emlék hirtelen, sokszerűen jelentkezik, általában vizuális benyomásként jelenik meg, de egyéb modalitások is szerepet kaphatnak. A felbukkanó érzékszervi benyomásokat jelenbeli élményként élhetik át az alanyok, melyet a traumatikus esemény közben fellépő eredeti érzések kísérik. A kutatók kiemelik, hogy a traumatikus emlék implicit, perceptuális információként tárolódik és nem explicit, narratív emlékként. Kuritárné Szabó Ildikó – Molnár Judit – Nagy Anikó (szerk.): *Trauma-eredetű disszociáció: elmélet és terápia*. Oriold és Társai Kiadó, Bp., 2018. 124, 272.
38. Mary Jeanne Larrabee: *The Time of the Trauma: Husserl's Phenomenology and Post-Traumatic Stress Disorder*. Human Studies 1995. 18. sz. 351–366; 353–357.
39. Uo. 353–355.
40. Matthew Yaw: *Husserl and PTSD: The Traumatic Correlate*. Journal of Phenomenological Psychology 2015. 46. sz. 206–216.
41. Nigel Hunt: *Memory, war and trauma*. CUP, Cambridge, 2010. 65. A kombinált farmakoterápiák célja helyreállítani az amygdala-hippocampus közötti jelátviteli útvonalat, melynek következtében az emlékek nem kitörölődnek, hanem elveszítik traumatikus-affektív színezetüket. A neurobiológiai megközelítésben az értelemadás (fenomenológiai) problémája háttérbe szorul.
42. Pintér Judit Nóra: i. m. 39.

